

До 175-річчя
Національного
педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова

НАУКОВИЙ ЧАСОПИС

НАЦІОНАЛЬНОГО
ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

СЕРІЯ 6

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

ВИПУСК 5

УДК 0.51
ББК 95
Н 34

Збірник містить наукові матеріали аспірантів, докторантів, викладачів навчальних закладів і співробітників наукових установ з актуальних та малодосліджених проблем вітчизняної та всесвітньої історії.

Фахове видання затверджене Президією ВАК України 2004 р., бюлетень № 8 (педагогічні науки)
(Додаток до постанови президії ВАК України від 30 червня 2004 р. № 3-05/7)

Державний комітет телебачення і радіомовлення України
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 8812 від 01.06.2004 р.

Редакційна рада:

В.П.Андрущенко	доктор філософських наук, професор, академік АПН України, ректор НПУ імені М.П.Драгоманова (голова Редакційної ради)
А.Т.Авдієвський	Почесний доктор, професор, академік АПН України
В.П.Бех	доктор філософських наук, професор;
В.І.Бондар	доктор педагогічних наук, професор, академік АПН України
Г.І.Волинка	доктор філософських наук, професор, академік АПН України (заступник голови Редакційної ради)
П.В.Дмитренко	кандидат педагогічних наук, професор
І.І.Дробот	доктор історичних наук, професор
М.Б.Євтух	доктор історичних наук, професор, академік НАН України
М.І.Жалдак	доктор педагогічних наук, професор, академік АПН України
Л.І.Мацько	доктор філологічних наук, професор, академік АПН України
О.С.Падалка	кандидат педагогічних наук, професор
В.М.Синьов	доктор педагогічних наук, професор, академік АПН України
В.К.Сидоренко	доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент АПН України
М.І.Шкіль	доктор фізико-математичних наук, професор, академік АПН України
М.І.Шут	доктор фізико-математичних наук, професор, член-кореспондент АПН України

Редакційна колегія:

Андрусишин Б. І.	доктор історичних наук, професор;
Борисенко В. І.	доктор історичних наук, професор (відповідальний редактор);
Даниленко В. М.	доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
Дробот І. І.	доктор історичних наук, професор (відповідальний редактор);
Журба М.А.	доктор історичних наук, доцент;
Кузьмінець О.В.	доктор історичних наук, професор;
Кучер В.І.	доктор історичних наук, професор;
Реєнт О.П.	доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України;
Слюсаренко А.Г.	доктор історичних наук, професор, дійсний член АПН України;
Сушко О.О.	доктор історичних наук, професор;
Стоян Т.А.	кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар);
Чернега П.М.	доктор історичних наук, професор.

Н 34
НАУКОВИЙ ЧАСОПИС НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. *Історичні науки*: 36. наукових праць. – Випуск 5. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – 314 с.

Схвалено рішенням Вченої ради НПУ імені М. П. Драгоманова

© Автори статей, 2008
© Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008
© Редакційна рада, 2008

РОЗДІЛ VII

МІЖНАРОДНЕ ЖИТТЯ І УКРАЇНА

Борисенко В.

МІЖДЕРЖАВНЕ ЗБЛИЖЕННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ З КРИМСЬКИМ ХАНСТВОМ У 20 – 30-Х РОКАХ

Геополітичне становище України в першій половині XVII ст. характеризувалось нестійкістю та реальною можливістю його зміни під впливом різних чинників. Насамперед це могло статися з тими її етнічними окраїнами, що межували з сусідніми від Речі Посполитої державами, особливо південними та східними. У такому становищі перебували насамперед ті українські землі, що знаходились під юрисдикцією Кримського ханства або, як їх називав відомий дослідник Я. Дашкевич “ханською Україною” [1]. Стержнем цього краю виступала Запорозька Січ, позиція і дії якої мали по відношенню до неї визначальний вплив. Саме у “ханській Україні” Запорозька Січ вбачала свого найпершого союзника у боротьбі з “невірними”.

Після втрати державної незалежності в 1475 р. Кримське ханство опинилося під значним впливом Османської імперії. Ставши халіфом усіх мусульман-сунітів, турецький султан став верховним ієрархом кримської духовної верхівки. Він мав право зміщати і призначати ханів з династії Гіреїв.

Початок XVII ст. ознаменувався в житті Кримського ханства ускладненням тих процесів, що зародились у попередній період. У цей час поглибилися зв'язки світської і духовної влади, відцентрові тенденції в економічному й політичному житті, відбувалось даліше зростання впливу мусульманського духовенства на світську владу [2]. До цього долучалось ще й бажання частини татарської знаті добитись для ханства державної самостійності, що було надто складним і небезпечним завданням. Без надійного і сильного союзника воно було нереальним. Такого союзника частина кримської знаті вбачала у непримиренному ворогові Туреччини й одночасно своєму найближчому сусідові – Запорозькій Січі.

У цей час між представниками династії Гіреїв точилась невщухаюча боротьба за владу, чим вміло користувався султанський двір для зміцнення своїх позицій у Криму. В міжособній боротьбі за ханський престол претенденти прагнули заручитись зарубіжною підтримкою. Погляди татарських можновладців все частіше зупинялись на Запорозькій Січі як можливому, причому найближчому союзнику на непростому шляху до ханського престолу. Їх тільки стримували негативна реакція турецького уряду і вороже ставлення татар до козаків-іновірців, які завдавали їм великого лиха і клопоту.

Після Хотинської війни становище Кримського ханства істотно змінилось. За поразку під Хотином яничари розправились з Османом II і звели на престол Мустафу, що до цього перебував в ув'язненні. Почався новий етап занепаду світової імперії, чим не забарилися скористатися і запорозькі козаки. В той час як основна маса козацтва після битви під Хотином у 1621 р. зосередилась на Південній Київщині, частина запорожців не переставала турбувати Туреччину. В 1622 р. вони разом з донцями на 30 чайках з'явилися під стінами Трапезунда. Козаки “турецького царя города Трапизана (Трапезунда – Авт.) мало не взяли, а посади випалили і висікли, і живота всякого, і кораблі, і наряд, і гостей турецького царя поймали” [3].

Турецький уряд звинуватив Джанібек-Гірея у поразці під Хотином, звільнив його з посади і відправив на о. Родос у почесне заслання. На його місце султанський двір поставив Мехмет-Гірея (1623 – 1627), звільнивши його перед цим з ув'язнення на тому ж острові. Новий хан повернув з вигнання у Персії свого брата Шагін-Гірея, який проводив ворожу до Туреччини політику, і призначив його калгою, тобто другою особою у ханстві. За наказом султана Шагін-Гірей у 1623 р. зробив похід на мурзу Буджацької орди Кантеміра, покарання якого вимагав польський уряд. Вбачаючи у Кантемір-мурзі свого противника і бажаючи ослабити Туреччину, Шагін-Гірей хотів змусити 30-тисячну орду залишити буджацькі простори. Новий хан почав розправу з своїми колишніми ворогами і не виконував усіх розпоряджень султана. Скрізь щирились чутки про бажання братів іти війною на Туреччину і захопити султанський престол. Крим почав виходити з підпорядкування метрополії. Велику стурбованість турецького уряду викликала непокоря братів в українському питанні, зокрема, відмова збудувати фортеці у гирлі Дніпра й таким чином закрити козакам вихід у Чорне море [4].

Фактично це означало, що Кримське ханство почало проводити самостійну політику й виходити з підпорядкування Османської імперії. Це було тим більш небезпечно для Туреччини, що в 1623 р. між нею й Персією почалась чергова війна. Це сталося в той час, коли в Туреччині після поразки в Хотинській війні значно поглибилась політична криза, внаслідок якої авторитет імперії на міжнародній арені впав. За короткий час перси визволили шийтські святині Неджеф (де знаходилась могила імама-халіфа Алія (і Кербелу)

знаходилась могила сина Алії Хусейна) [5].

Турецький султан Мурад IV побоювався переходу Махмет-Гірея на бік противника і вирішив його замінити Джанібек-Гіреєм [6]. Він видав про це відповідний фірман і одночасно повів з ним переговори про добровільне зречення ханства. Але ніхто влади добровільно не віддає і так же поступив й Мехмет-Гірей. Брати звернулись за допомогою до Запорозької Січі, на що та радо відгукнулася. За намовою хана запорожці й донці навесні 1624 р. зробили морський похід на Кафу, де перебував турецький гарнізон, і сплюндрували її околиці.

Щоб взяти під свій контроль Крим, влітку 1624 р. султан послав ескадру Реджеб-баші з військом до Кафи, щоб силою скинути правителів Криму. Але на той час Запорозька Січ вже узгодила свої дії з Мехмет-Гіреєм, відмобілізувала військо і нанесла по Туреччині такого удару, якого та ще не знала. На світанку 9 липня 80 чайок висадили десант на береги Босфору. Протягом кількох годин він грабував і палив села і віли, а потім сів на чайки, виплив в море й став на видоті Царгороду. Турки не наважились на битву і через деякий час козаки вийшли у відкрите море. Через два тижні перед Царгородом з'явилась козацька флотилія вже з 150 чайок. Три дні запорожці спокійно господарювали на берегах Босфору. Спалили Фарос, найближчі села, загрожували Стамбулу і, набравши казкову здобич, спокійно відпливли до дому. В серпні відбувся третій похід запорожців на Туреччину. У ньому брало участь не менше 100 чайок, приблизно з 5 тис. козаків [7].

Один з цих походів, напевне, очолював К. Бурляй, майбутній сподвижник Б.Хмельницького. Спираючись на повідомлення В. Коховського, що К. Бурляй, “впавши до Азії через Чорне море, портове місто Сіноп здобув і багато там нашкодив туркам”, ряд дослідників дотримуються цієї гіпотези [8].

Запорожці підтримували братів і у воєнних діях і в Криму. Коли Реджеб-баша влітку 1624 р. вирушив з Кафи на Бахчисарай, то назустріч йому вийшло військо Мехмет-Гірея, у складі якого було і 800 козаків. У кількагодинному бою татари і козаки розгромили турецьке військо і, переслідуючи його, увірвались до Кафи й знищили весь гарнізон. Крим повністю перейшов під владу Мехмет-Гірея і султану нічого не залишалось іншого як визнати його законним ханом. За таку значну допомогу кримський хан дозволив козакам забрати з собою 700 невільників, яких вони визволили у Кафі, а також нагородив грошима, буйволами тощо. З цими здобутками козаки під охороною татар спокійно дісталися Запорозької Січі [9].

Зв'язки Січі з Кримом посилились. Але правителі Кримського ханства добре розуміли, що турецький султан не залишить їх у спокою і прагнули заручитись постійною і сильною допомогою Запорозької Січі. 24 грудня 1624 р. Шагін-Гірей підписав з Кошем Запорозьким угоду про воєнний союз. Шагін-Гірей присягав “пану гетьману, осавулам, отаманам і всьому війську..., що ніяка кривда і шкода діятися не буде, а якби хтось мав учинити якусь шкоду своєвільно, я їх з жонами, дітьми й свояками, суд учинивши, маю десятьох за одного видати. І від них (козаків), тогож вимагаю, аби так робило ся. Поки від них не буде якоїсь шкоди, – я поки жив, від нас не має бути, на то присягаю Аллахови і пророкови нашому Магометова – аби я від його полку був відлучений, як би інакше поступив. Поки не буде від них, не буде від нас ніякої злості – на те даємо лист широкий присяжний п. Гетьману... Якби неприятель якийсь заявився у пана гетьмана, осавулів, атаманів і всього війська запорозького, я Шагін-Гірей, як тільки мене оповістять, з усіма бєями і мурзами маю їм помагати. А якби заявився неприятель у мене, мають вони, за оповіщенням від мене, помагати міні згідно з присяжними листами” [10]. Вперше на державному рівні Запорозька Січ уклала з Кримським ханством рівноправний союз, який за відповідних умов міг змінити геополітичну ситуацію на європейському континенті. Для України відкривалась реальна перспектива добитись незалежності від Речі Посполитої, а для ханства – від Оттоманської Порти.

Антитурецькі настрої в Європі наростали. Практична реалізація виходу Кримського ханства з-під залежності Туреччини наблизилась у зв'язку з планами авантюриста Олександра Яхії. Видаючи себе за сина султана Магомета і грекині, він тривалий час блукав по Європі, планував різні політичні комбінації, які б звели його на султанський трон. У 1624 р. він забрів в Україну. Його ідея створення коаліції слов'янських народів проти Туреччини впала на благодатний ґрунт протистояння християнського світу войовничому мусульманському. 24 жовтня київській митрополит Іов Борецький прийняв у себе Яхію і, зацікавившись пропозицією, направив його до запорожців. Запорозька Січ пообіцяла виділити для походу на Туреччину 18 тис. козаків. Яхія зробив невдалу спробу залучити на свій бік і московського царя. До його плану на словах пристав і Шагін-Гірей, хоч і не хотів бачити на султанському троні нікому невідомого претендента.

Внутрішнє становище кримського хана ускладнювалося. Взимку 1625 р. Шагін-Гірей вів воєнні дії проти явного прихильника турецького султана Кантемір-мурзи. Але зазнав поразки під Бабадагом і мусив відійти до Криму. А козаки тим часом готувались до майбутнього походу на Туреччину. Свій союз з Кримським ханством вони почали використовувати для тиску на Річ Посполиту, чим викликали серйозне занепокоєння польського уряду. На загальнопольському сеймі 1625 р. було ухвалено рішення за всяку ціну зруйнувати україно-кримський союз.

На весну 1625 р. стало ясно, що план Яхії про загально-християнський похід на Туреччину провалився [11]. Слов'янські країни не дали необхідних військ, Флоренція відмовила в асигнуваннях. І тільки Запорозька Січ виявилась вірною своїм союзницьким зобов'язанням. Навесні – на початку осені 1625 р. вона вела широкомасштабні воєнні дії як самостійна держава і фактично не рахувалась з польським урядом. Коли взимку той спробував не допустити козацького походу і через свого представника заявив запорожцям, що у нього з турецьким султаном мир, то Кіш Запорозький зухвало відповів, що він про це знає, але козаки такого

миру не уклали. Цим самим козаки підтвердили свої претензії на окремий державний статус краю.

Їх сили міцніли. У квітні 1625 р. приблизно 380 чайок з 20 тис. козаків вийшли в море. Населення Стамбула охопила паніка. Одні шукали захисту за міськими мурами, інші тікали в глиб Туреччини. Але козацький флот минув Стамбул і головний удар спрямував на Трапезунд та його околиці. Козаки знищили 250 міст, спалили передмістя Трапезунда і зухвало штурмували сам замок. Потім набрали багато трофеїв і морем пішли до Дніпра. Тут на них вже півтора місяці чекала сильна турецька флотилія. На початку липня за н.с. у гирлі Дніпра відбулась битва між турецьким і українським флотами. За звітом капітан-баші турецький флот вийшов у ній переможцем. Але за іншими даними, битва велась з перемінним успіхом і надвечір, коли стих вітер, козаки почали брати верх і навіть змусили турків утікати. Втрати козаків були значними, тільки у полон потрапило 270 учасників битви.

Але ці втрати не зупинили козаків. У липні – серпні запорожці знову воювали на морі. Недалеко від Очакова вони завдали поразки турецькій флотилії, а потім ледве не захопили і саму фортецю. Спалюючи навколишні села, козаки сіли на чайки і рушили на захід. У штурмову погоду на них напала турецька ескадра і потопила кілька човнів з екіпажами. Решта врятувалась на мілководді, а потім успішно промишляла в гирлі Дунаю. Тут вони погромили невеликі турецькі залоги, спалили ряд населених пунктів і навіть оволоділи містом Кілія. Був ще один морський похід козаків, але про нього реальних звісток до нас не дійшло. У діях проти турок запорожці забарились, а тим часом становище Запорозької Січі різко ускладнилось. Річ Посполита відчула загрозу своєму існуванню.

Побоюючись реальної війни з Туреччиною, польський уряд зробив все можливе для розірвання українсько-кримського союзу й припинення козацької сваволі. Коронний гетьман Конецпольський почав переговори з Шагін-Гіреєм. Польща у серпні 1625 р. виплатила кримському хану “упоминки” за два роки і той розірвав угоду з Запорозькою Січчю. Це розв’язало руки польському урядові і він почав наступ на українське козацтво. Опинившись без союзника, козаки зазнали поразки у повстанні 1625 р.

Разом з тим, і кримський хан, відступивши від союзу з козаками, допустився стратегічної помилки, яка пізніше коштувала йому і престолу, і життя. Українське козацтво зазнало поразки у повстанні 1625 р., опинилось під посиленням контролем польських урядовців і вже не могло подавати братам Гіреям такої допомоги, як раніше. У складні відносини між Кримським ханством і Польщею втрутився турецький уряд, який не бажав їх можливого політичного зближення і всіляко перешкоджав цьому. Він наказав кримському хану Магомет-Гірею зробити напад на українські землі й поруйнувати їх, причому ця акція розглядалась ним як можливість не допустити відновлення козацько-татарського союзу, спрямованого проти Османської імперії [12].

Самовільні дії реєстровиків і запорозького козацтва по відношенню до Туреччини і Кримського ханства екстраполювались і на їх відносини з Річчю Посполитою, яка на державному рівні несла відповідальність за позицію Запорозької Січі у міждержавних стосунках. Так, під час переговорів на Куруковому озері у листопаді 1625 р. коронний гетьман від імені польського уряду поставив перед учасниками повстання кілька звинувачень, серед яких виділялись звинувачення у самовільних походах на Чорне море, зв’язках з московським царем і особливо кримським ханом, якому вони допомагали у війні з турецьким султаном, прийнятті у себе “цариків”, волохів чи московитів та інших набажаних для Польщі осіб.

Козацьке керівництво мусило на дипломатичному рівні виправдовуватись у цих звинуваченнях. Головну причину своїх походів на Чорне море вони пояснювали потребою козаків у платні, яку польський уряд їм не платив. Тим самим воно пояснювало і свої зв’язки з московським урядом. Щодо союзницьких відносин з кримським ханом, то керівники повстання пояснювали їх випадковістю – нібито буря прибули козацькі чайки до кримського берега і хан взяв їх до себе на службу, а потім через них просив українських козаків не нападати на Крим. Стосовно приїзду на Січ “цариків”, то за твердим переконанням козаків Січ завжди приймала і буде приймати всіх приїжджих [13]. Зрозуміло, що у своїх поясненнях причин союзу з Кримом козаки лукавили, добре розуміючи їх хисткість, так само, як польський уряд. Головне, що містилось у них, так це відсутність зобов’язання не вдаватись до подібного в майбутньому.

За такої ситуації Гіреї на початку 1626 р. звернулись до Запорозької Січі з пропозицією надіслати козаків для походу на Річ Посполиту за наказом турецького султана. Але з цього нічого не вийшло. Новий козацький гетьман Михайло Дорошенко був великим реалістом і відкинув її. Запорозька Січ у своїх зовнішньополітичних діях знову увійшла в кільватер політики Речі Посполитої, хоч при цьому і проявляла певну самостійність. Причому в своєму ставленні до Кримського ханства Січ керувалась інтересами насамперед України. Вони полягали у використанні міжусобної боротьби татарських мурз і ханів для послаблення Кримського ханства, припинення його нападів на українські землі й зрештою розгрому або інкорпорації до Речі Посполитої. Високо оцінивши цю ініціативу козаків, сейм разом з тим не прийняв її.

Тим часом наприкінці 1627 р. становище Мехмет і Шагін-Гіреїв ускладнилось. Незадоволені їх політикою мурзи організували змову, влаштували втечу Кантемір-мурзи з ув’язнення, де він томився з 1625 р., і разом з ним втекли в Добруджу Сілістрійського пашалика Турецької імперії. За Дунаєм їх наздогнала погоня на чолі з Шагін-Гіреєм, але була розбита і мусила рятуватись втечею. Ці події викликали черговий спалах невдоволення ханом з боку кримських мурз. Почались збройні виступи проти нього. Одночасно турецький султан приймає рішення змістити Мехмет-Гірея і на його місце посадити Джанібек-Гірея.

Ранньою весною 1628 р. Буджацька орда Кантемір-мурзи вторглась у Крим і почала воєнні дії проти вірних ханові військ. Місцеві можновладці перейшли на його бік і відтіснили Мехмет-Гірея з небагатьма однодумцями до Бахчисараю. У цій ситуації Шагін-Гірей знову звернувся до Січі за допомогою, нагадуючи про попередній союз між ними. Гетьман Михайло Дорошенко самовільно на чолі 4-тисячного козацького війська в квітні місяці рушив на виручку обложеним. Запорожці подолали Перекоп і в оточенні знятої з-під Бахчисараю Буджацької орди шість днів табором пробивались до Бахчисараю. В ході безперервних боїв завдали ряду поразок татарам, дійшли до Бахчисараю і змусили Кантемір-мурзу тікати до Кафи. Але і козаки зазнали великих втрат. Загинуло тисяча козаків, а також гетьман Дорошенко і колишній гетьман Олефір Голуб [14].

Під Кафою союзники розгромили прихильників Кантемір-мурзи і півтора місяці вели облогу самої фортеці. З прибуттям до Кафи турецької ескадри, на якій прибув і новий хан, обстановка в Криму змінилась. Багато татарських мурз перейшло на бік Джанібек-Гірея і запорожці на початку липня разом з Шагін-Гіреєм відійшли на Січ. Тільки після цього новообраний гетьман Грицько Чорний повідомив польський уряд про кримську кампанію.

Переконавшись у ненадійності Криму, Запорозька Січ запропонувала Речі Посполитій нову програму відносин з Кримським ханством. Вона передбачала підтримку Мехмет і Шагін-Гіреїв, ослаблення ханства через внутрішні міжусобиці і підпорядкування його Речі Посполитій. Цей план хоч і був високо оцінений урядовцями, але залишився нереалізованим. Польща не наважувалась на воєнне протистояння з усією Турецькою імперією, хоч і дала запорожцям таємну згоду на підтримку Шагін-Гірея.

У листопаді 1628 р. шість тисяч запорожців і 8 тис. татар на чолі з Мехмет і Шагін-Гіреями зробили похід на Крим. Крім грошової і натуральної плати, Гіреї обіцяли Січі визнати її право на "Ногайське царство", а Речі Посполитій – добросусідські відносини і військовий союз. Під Перекопом відбулись запеклі бої з військами Джанібек-Гірея, Девлет-Гірея і Кантемір-мурзи, в ході яких союзники зазнали великих втрат і мусили відійти на Запорожжя. Мехмет-Гірей від'їхав до Великої Ногайської орди для залучення її на свій бік.

Осіння акція запорожців у Криму мала далекосяжні наслідки для зміни еволюції козацької свідомості, визначення справжньої обороноздатності Криму. В цьому плані показовим є повідомлення московському царю його послів у Криму про події на півострові наприкінці 1628 р. Доповідаючи про становище в Криму, зв'язки хана з урядами зарубіжних держав, загострення відносин з Туреччиною, вони, зокрема, зазначали, що "черкаси казали, тепер ми Крим провідали, до цього ми не знали, думали, що Крим міцне місто й кримські люди бійці, а ж Крим гірше села і кримські люди воювати не вміють. Тепер ми Крим змусимо помовчати... На літо ми прийдемо половина морем, а друга половина кінями на Перекоп сухим шляхом і Крим... візьмемо" [15].

Неодноразові спроби Шагін-Гірея взимку 1628 – 1629 рр. добитись військової допомоги Речі Посполитої виявились марними. Зате Запорозька Січ у черговий раз продемонструвала свою зовнішньополітичну незалежність і навесні 1629 р. взяла активну участь у намаганні Мехмет-Гірея повернути собі ханський престол. Щоб нейтралізувати турецький флот, запорожці за погодженням з опальними Гіреями спільно з донськими козаками навесні завдали ряду морських ударів по анатолійському, північно-причорноморському і кримському узбережжю Чорного моря.

Тим часом на козацькій раді у 20-х числах травня Гіреї і три мурзи Малої Ногайської орди присягли на вірність союзу з козаками і пообіцяли їм велику грошову нагороду за допомогу. 29 травня 1629 р. 23-тисячне козацьке і 60-тисячне татарське війська вирушили на Крим [16]. Подолавши Перекоп, союзні війська захопили місто Карасу та ряд інших населених пунктів. Відбулась чотириденна битва, в ході якої перемога схилилась то на один, то на інший бік. У вирішальний момент татари, що були на боці Шагін-Гірея, залишили поле битви і відійшли. Розлючені козаки вбили Мехмет-Гірея і табором ледве пробившись до Дніпра. Шагін-Гірей утік до Персії, де кілька років намагався змістити кримського хана, зрештою здався султану і був засланий на о. Родос.

Походи козаків на Крим і Туреччину 1628 – 1629 рр. змусили польський уряд уважніше зважати на дестабілізуючу роль Запорозької Січі в польсько-турецьких відносинах. Цю позицію влади досить чітко виразив гетьман Конєцпольський у 1631 р. заявивши, що з козаками після повстання потрібно поводитися обережно, інакше вони посварять Польщу з Туреччиною, а це призведе до великих потрясінь [17]. Фактично, на цей час Польща вже втратила можливість ефективно контролювати дії Запорожжя проти Криму й Туреччини, що загрожували їй великою небезпекою.

Характерно, що запорожці на початку 30-х років свої походи спрямували переважно проти Туреччини, напевне продовжуючи дотримуватись мирної угоди з Кримом, започаткованої Мехмед-Гіреєм. Так, у 1630 р. під час козацького повстання і безпосередньо після нього запорожці зробили два походи на північне Причорномор'я, завдавши великих руйнувань Ізмаїлу, Кілії, Варні та іншим містам-фортецям [18]. Відбувся ще один морський похід козаків у цьому ж році проти турок. В ньому брало участь 6 чайок приблизно з 300 запорожцями і донцями. Поблизу православного монастиря Сизебола під Царгородом на них напала сильна турецька ескадра й змусила козаків залишити чайки й шукати захисту за стінами монастиря. Їм на допомогу прийшов десант козаків на 80 чайках, що змусило турок спішно відступити під захист царгородських гармат [19].

У цій ситуації Польща виступила співницею Туреччини у боротьбі проти козаків, внаслідок чого дії

останніх певною мірою були нейтралізовані. У свою чергу, кримський хан постійно відчував загрозу відновлення союзу Запорозької Січі з Шагін-Гіреєм, спрямованого проти нього та Туреччини. Це змушувало його вносити певні корективи у політику щодо України, зменшивши насамперед руйнівні походи на неї орди.

За правління Джанібек-Гірея (1628 – 1635) Кримське ханство продовжували роздирати міжусобні чвари. Позиції Кантемір-мурзи значно посилились, він повів рішучу боротьбу проти прихильників колишнього хана, різко втручався в державні справи Криму, насаджував на вищі посади своїх численних родичів. Щоб навести порядок у ханстві, султан у 1635 р. змістив Джанібек-Гірея, а на його місце призначив Інает-Гірея (1635 – 1637).

Однак новий хан не виправдав сподівань стамбульського двору і повів політику на здобуття Кримському ханству державної незалежності. Обстановка в Криму загострилась, почались воєнні дії з Буджацькою ордою Кантемір-мурзи, який відстоював залежність ханства від Туреччини.

Восени 1635 р. Інает-Гірей звернувся до запорожців за допомогою у реалізації своїх задумів. Але у цей час козаки бали зайняті боротьбою проти польсько-шляхетського панування в Україні і не відгукнулись на заклик хана. Зате через рік Інает-Гірей, правда цю подію Д. І. Яворницький пов'язує з ім'ям Бегадир-Гірея [20], з мовчазної згоди польського уряду завербував 5 тис. козаків на чолі з Павлюком і разом з ними на початку 1637 р. розгромив орду Кантемір-мурзи і змусив його тікати в Туреччину. Кримські татари і козаки взяли Аккерман і Кілію, почали насильно переселяти Буджацьку орду до Криму і навіть штурмували турецьку твердиню Кафу. Наближалась відкрита кримсько-турецька війна з активною участю Запорозької Січі. Інает-Гірей фактично почав її, підмовивши запорозьких і донських козаків до походу на турецьку фортецю Азов. Одночасно кілька десятків козацьких чайок вийшли в море і промишляли на чорноморському узбережжі.

Однак навесні 1637 р. становище Інает-Гірея ускладнилось. Протестуючи проти насильницького переселення, буджацькі татари повстали, розгромили під Очаковом загони братів хана і повернулися в буджацькі степи. Зате вдаліше розгорталися події під Азовом. 21 квітня 1637 р. загони запорозьких і донських козаків почали облогу цієї турецької твердині на березі Азовського моря. У ній чисельна перевага була на боці запорожців, яких за даними сучасних істориків нараховувалось 4 – 6 тисяч осіб, у той час як донців – не більше 2–3 тис. [21].

Відбулося кілька штурмів фортеці, в яких козаки виявили зразки мужності, відваги і героїзму. Після дев'яти тижневої облоги козаки висадили в повітря частину стіни і через пролом увірвалися до міста. Турецький гарнізон мусив капітулювати. Переможці визволили з полону близько 2 тис. полоняників, захопили великі трофеї і почали відбудовувати фортечні укріплення. Всі спроби турок з допомогою татар оволодіти фортецею були відбиті, внаслідок чого позиції Туреччини в північному Приазов'ї та Причорномор'ї істотно послабшали [22]. Почалось знамените “азовське сидіння” (1637 – 1642) козаків, у якому брали участь і запорожці.

Здобуття Азова стало апогеєм міждержавного зближення Запорозької Січі з Кримським ханством у 20–30-ті роки XVII ст. Послабивши позиції султанської Туреччини на південних українських землях, воно одночасно зіграло позитивну роль у налагодженні відносин між Україною та Кримом. Обидві сторони побачили можливість уникнення руйнівних нападів, від яких однаково страждали обидві сторони. Сусідська близькість штовхала Україну і Кримське ханство на політичне зближення у прагненні добитися незалежності від своїх метрополій, у результаті чого започаткувались добросусідські відносини, які на практиці реалізували через кілька років Б.Хмельницький та Іслам-Гірей.

Під впливом цих подій султан змістив Інает-Гірея і на його місце призначив Бегадир-Гірея (1637 – 1641). Крим підкорився Туреччині і вже не робив сильних спроб вирватись з-під її підпорядкування. Запорозька Січ за інерцією в 1637 р. ще попрохала у хана допомоги в боротьбі з Польщею. Але на відповідний лист Павлюка диван навіть не відповів. Навпаки, кримський хан повідомив польського короля про плани запорожців, чим розв'язав руки польського уряду. Впевнившись у відмові хана подати козакам допомогу у війні з Річчю Посполитою, коронний гетьман без страху кинув всі наявні війська на придушення козацької “ребелії” [23]. Наприкінці 1637 р. польсько-шляхетські війська завдали поразки повстанським загонам. У наступному році вже Я. Остряниця безуспішно пробував залучити на свій бік кримського хана у повстанні проти польсько-шляхетського панування в Україні. І хоч й ця спроба була невдала вона в черговий раз засвідчила сталу тенденцію патріотичних сил України шукати опору в Кримському ханстві в протистоянні з Річчю Посполитою.

Розрив союзницьких відносин з Кримським ханством наприкінці 30-х років мав для України сумні наслідки. Вона зазнала найбільшої поразки в національно-визвольній боротьбі з Річчю Посполитою, реєстрове і запорозьке козацтво тимчасово втратило свою роль консолідуючої і визначальної сили у прагненні українського народу до свободи і незалежності, а Україна стала заручником у кримсько-польському протистоянні. Україна відчувала на собі подвійний тиск, з одного боку, Річчю Посполита придушувала будь-які національні прояви національно-соціального і духовного життя українців, з іншого, – Кримське ханство активізувало руйнівні напади на українські землі, тим самим загрожуючи самому існуванню українського етносу. Зокрема, в 1640 р. “у місяці лютому, татари кримські всю країну біля Переяслава, Корсуня й обширні маєтності князів Вишневецьких вздовж і впоперек, людей і скот забравши, і повернулися додому без всякої погоні, тому що козацької сторожі більше не було” [24]. Знищуючи економіку

і людські ресурси України, Кримське ханство разом з тим ослаблювало й Річ Посполиту та одночасно прирікало й себе на дальшу ізоляцію від найперспективнішого воєнного союзника у боротьбі за незалежнення від Оттоманської Порти, з чим вона підпадала у все більшу залежність від останньої.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Дашкевич Я.* Україна на великому кордоні // Давня і середньовічна історія України. – Кам'янець-Подільський. – 2000. – С. 294.
2. *Бойцова О.* Іслам в Криму: національно-релігійна ідентифікація кримських татар (Друга половина XV – кінець XVIII ст.). – Автореф.. канд. іст. наук. – К., 2000. – С. 9
3. Воссоединение Украины с Россией. Сб. док. – Т. I. – К., 1954. – С. 42
4. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. VII. – Козацькі часи – до року 1625. – К., 1995. – С. 512.
5. *Кримський А.* Історія Туреччини. – К., – Львів. – С. 151.
6. *Панасенко В.* Запорозька Січ і Кримське ханство у 20 – 30-х рр. XVII ст. // Українська козацька держава: витоки і шляхи істор. розвитку. – К., 1991. – С. 50.
7. *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 261.
8. *Брехуненко В.* Кіндрат Бутурляй // Полководці Війська Запорозького. – К., 1998. – С. 29
9. *Грушевський М.* Вказ. праця. – Т. VII. – С. 513.
10. *Грушевський М.* Вказ. праця. – Т. VII. – С. 517.
11. *Соловьєв С.* История России с древнейших времён. – Т. 9 – 10. – С. 427-428.
12. Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 294 – 295.
13. *Соловьєв С.* История России с древнейших времён. – Т. 9 – 10. – С. 424-425.
14. *Панащенко В.* Вказ. праця. – С. 51-55.
15. Из истории отношений Москвы с Крымом при царе Михаиле Федоровиче // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1906. – № 39. – С. 98.
16. Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – К., 1908. – С. 211.
17. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 8. – Роки 1626 – 1650. – К., 1995. – С. 119.
18. *Грушевський М.* Там само. – С. 121.
19. Воссоединение Украины с Россией. – Сб. док. – Т. I. – С. 95.
20. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків. – Т. 2. – К., 1990. – С. 167.
21. *Брехуненко В.* Взаємини запорозького козацтва та донського козацтва першої половини XVII ст. та їх вплив на військово-політичну ситуацію у Східній Європі // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – К., 1993. – С. 79.
22. *Голобуцький В.* Вказ. праця. – С. 269.
23. *Яворницький Д. І.* Вказ. праця. – С. 169.
24. *Соловьєв С. М.* Указ. соч. – С. 433.

Аннотація

В статтє рассматривается политическое сближение Запорожской Сечи с Крымским Ханством, направленное против Турции.